

Armijos Krajovos Vilniaus apygardos partizanų brigadų veikla

1943 m. Vokietijos karinė padėtis kas savaitę darėsi vis sudėtingesnė. Raudonosios armijos karo frontai nuosekliai slopino vokiečių pasipriešinimą, priversdami juos pamažu trauktis iš Sovietų Sąjungos teritorijos. 1943–1944 m. sandūroje Vilnius vokiečiams tapo svarbiu tranzito ir ryšio su pagrindiniais keliais, kuriais buvo aprūpinamas Rytų frontas, centru. Prie nutiesto per miestą geležinkelio ir kelių buvo įrengta daugybė postų, sustiprintų apsaugos punktų. Be to, mieste buvo įsikūrusios gestapo, lauko žandarmerijos, miesto komendantūros ir pagalbinių tarnybų, taip pat su vokiečiais bendradarbiaujančios Lietuvos saugumo institucijos būstinės.

Vilnius buvo ir regioninis Lenkijos pagrindinio centro. Čia būrėsi Vilniaus ir Kauno srityse veikiantys lenkų pagrindinio nariai. Per visą Antrosios Lenkijos Respublikos šiaurės rytų pakraščio okupacijos laikotarpį Vilnius buvo pagrindinis Lenkijos karinio ir civilinio (politinio) pagrindinio centro. Kaip rašo Pawelas Rokickis, „[n]epaisant papildomų okupantų kordonų, Vilnius išliko tikru Lenkijos pagrindinio centru, jungiančiu tolimus buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kampelius. Jo įtaka peržengė priekario

Vilniaus regiono ribas, pasiekdama Polesės pakraštį ir per Kauno kraštą nusitęsė iki Livonijos.“ Vilniaus apygarda buvo antra po Varšuvos kiekybiškai stipriausia Armijos Krajovos (toliau – AK) apygarda, apimanti specifinį daugiatautį pasienio regioną. Vilniuje plk. Aleksandras Krzyżanowski-Wilkas vadovavo apygardos komendantūrai ir jai pavaldžioms tarnyboms.

1942–1944 m. tenykštė apygarda buvo suskirstyta į 5 rajonines inspektūras: A (Vilniaus), B (Breslaujos ir Švenčionių), C (Dysnos ir Pastovių), E (Lietuvos) ir F (Ašmenos ir Molodečno). Inspektūros dar buvo suskirstytos į apylinkes (valsčius). Apylinkėse savo ruožtu buvo organizuojami diversiniai ir diversiniai partizaniniai centrai. Pirmieji paprastai buvo išdėstyti palei geležinkelio linijas, o antrieji – prie svarbesnių kelių. „Inspektūrų užduotys, – rašo dipl. mjr. Mieczysławas Potockis-Węgielny, – dažnai sutapdavo su mažesnės teritorijos kovinėmis užduotimis. Tik papildomai buvo organizuojami diversiniai partizaniniai centrai prie kelių, kuriais Vokietijos kariuomenė traukėsi iš Rytų fronto.“

Lenkijos pagrindinio struktūra Vilniaus krašte buvo viena geriausiai organizuotų. Prie to, kaip ir prie švietimo, formuojančio

* Istorikas, Tautos atminties instituto (IPN) Vroclave Dokumentų panaudojimo ir archyvavimo biuro viršininkas, IPN ir LGGRTC bendradarbiavimo grupės koordinatorius prof. habil. dr. Tomasz Balbusas tyrinėja lenkų pagrindinio veiklą Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais buvusiose rytinėse Lenkijos žemėse. Parašė daugiau kaip 200 straipsnių istorine tematika, yra keliolikos knygų autorius ir bendraautoris.

patriotinių ir pilietinių jaunimo požiūrį, daug prisidėjo iš dalinių ir tokių sukarintų organizacijų kaip „Šaulys“ (lenk. „Strzelec“) (gyventojų mokymas) kilęs Antrosios Lenkijos Respublikos karinis personalas (iš dalies tai ir pagrindžio elitas), laikinai įsikūręs šiame pakraščio regione, ypač Vilniuje. Tarp regiono gyventojų buvo labai paplitęs Józefo Piłsudskio kultas, susijęs su Vilniaus krašto žemėmis. Žmonių atmintyje buvo išlikęs Vilniaus užėmimas 1919 m., kovos su bolševikais, gen. Lucjano Żeligowskio žygis, jo mauzoliejus Rusų kapinėse. Vilniuje taip pat buvo gyva mieste dislokuotų legiono pulkų tradicija.

Pagrindinis organizacinis Vilniaus ir provincijos pagrindžio vienetas buvo būrys, kurį sudarė 2–3 skyriai. Organizuoti buvo pradama nuo pagrindinių vienetų, vėliau pamažu papildant kadrais padalinius. Pagrindžio laikotarpiu gyvavo du pagrindinių grupių (penketukų) organizavimo būdai. Pirmajam priklausė vadas ir 4 pagrindininkai, antrajam – vadas, 1 pagrindininkas ir dar 3 numatyti asmenys. Kaip formuoti tinklą, priklausė nuo vietos sąlygų. Teritorijoje, kur vyravo lenkai, tiko pirmasis būdas, o ten, kur lenkai buvo mažuma arba gyveno įvairių tautybių žmonės, paprastai buvo renkamas antrasis būdas. Trys penketukai sudarė skyrių, o trys skyriai – būrį. Būrys buvo didžiausias pagrindžio organizacinis vienetas – jį sudarė 40–45 pagrindininkai. Didesni vienetai, pavyzdžiui, kuopos, brigados, batalionai, buvo formuojami tik koviniais tikslais.

1944 m. balandžio mėn. AK inspektūrų teritorijoje buvo suformuotos pulkus atitinkančios partizanų grupuotės (taktiniai junginiai). Didesnės strateginės svarbos sprendimus priimdavo Vilniaus apygardos karinė vadovybė. Inspektorių įgaliojimai antrosios vadovavimo pakopos partizanų brigados vadui baigdavosi suformavus grupuotes, dažniausiai iki skiriant inspektavimo ir ko-

ordinavimo užduotis. Dipl. mjr. Węgielny šį žemiausią organizacinės priklausomybės laipsnį apibūdino taip: „Ginklų, šaudmenų kaupimas ir ekonominis sabotazas priklausė kasdienei apygardų komendantų, diversinių centrų vadų ir net kuopų ar dalinių vadų kompetencijai. Nedideles operacijas derindavo aukštesniosios pakopos vadai. Tad skyriaus vadas, planuodamas operaciją, privalėjo gauti diversinio centro vado arba būrio vado leidimą ir prireikus – jų pagalbą.“ Tačiau pagrindžio sąlygomis operacijas kartais reikėdavo pradėti greitai, nesilaikant visos šios sprendimų priėmimo tvarkos.

Brigados komendantas įsakymus ir instrukcijas iš apygardos komendantūros gaudavo per ryšininkus antspauduotuose voškuose. Ryšį su apygardos komendantūra (per „Aušros vartų“ (lenk. „Ostra Brama“) operaciją Dieveniškėse, o vėliau – sovietinių fronto padalinių aplenkiamose Valkarabiškėse) ar su dažnai kilnojamu grupuotės štabu paprastai užtikrindavo raiti pasiuntiniai, dviratininkai arba pėstieji ryšininkai, naudojantys įvairias transporto priemones (dviračius, automobilius). Koviniai būriai radijo ryšio neturėjo. Partizanų dar prieš planuojamą Vilniaus puolimą nutiestos telefono linijos irgi buvo retenybė. Viešojo ryšio priemonėmis (telefonais) nebuvo galima plačiau naudotis akivaizdžiais saugumo sumetimais. Lėšos maistui ir kariam nereguliariai mokami atlyginimai brigadoms ateidavo iš apygardos komendantūros kasos. Tarpusavyje brigados bendradarbiavo tik ypatingais atvejais, dažniausiai pasitelkdamos mažesnius padalinius ar operacijoms skiriamas smogiamąsias grupes. Koncentravimo ir bendrų veiksmų brigados imdavosi palyginti retai (pvz., bolševikų dalinio sunaikinimas Meironyse ar Lietuvos Vietinės rinktinės dalinių – Mūrinėje Ašmenoje).

Neatskiriama vilniškių AK kovinių dalinių dalis buvo nuolatinis specializuotų

vidaus tarnybų organizavimas atsižvelgiant į kadrų galimybes ir partizanines sąlygas. Brigados komendantas, siekdamas efektyviai vadovauti savo teritorijoje, turėjo disponuoti tarnybomis, sukurtomis pagal reguliariosios kariuomenės padalinius ir pritaikytomis prie teritorinių konkreto regiono galimybių bei partizaninių sąlygų. Neįkainojamas žvalgybos, ginkluotės, intendantūros, vadovavimo, susisiektimo paslaugas teikė brigados ir teritorinis lenkų pagrindinio tinklas bei oficialiai neprisaikdinti, bet patriotiškai nusiteikę lenkai (kartais ir baltarusiai). Daugumą brigadų sudarė štabas (kelių vadovaujančių asmenų grupė), būriai (šaulių, mokymo) ir pirmiau minėtos tarnybos. Viena svarbiausių dalinio tarnybų buvo kontržvalgyba. Efektyvi jos veikla garantavo visos brigados saugumą. Visą pagrindinio veiklos laikotarpį saugumo padėtį reguliavo instrukcijos, kurias AK kariai gaudavo iškart po priesaikos. Jaunesnieji partizanų padalinių vadai irgi aiškino naujiems savanoriams pagrindines miške galiojančias saugumo taisykles. Svarbiausi principai buvo laikytis drausmės ir saugoti karines paslaptis. Už saugumo sistemą buvo atsakingi apygardos komendantūros 2-ojo skyriaus kontržvalgybos karininkai. Karinės apygardos komendantūros kontržvalgybos kuopelės ir tinklą (AK Vilniaus brigadose ir (arba) daliniuose) apygardos štabo vado dipl. mjr. Teodoro Cetyso-Sławos įsakymu prieš pat Vilniaus sukilimo pradžią reorganizavo lt. Miroslawas Głębockis-Cecylia. Jis paskyrė karininkus, atsakingus už kontržvalgybos reikalus būriuose ir už informatorių, kurie buvo renkami iš partizanų, teritorinių struktūrų karių ir vietos gyventojų, tinklo organizavimą. Brigadų kontržvalgybos padaliniai buvo tiesiogiai pavaldūs apygardos komendantūros 2-ajam skyriui, o kadangi informatorių dvejetų, veikiančių atskiruose padaliniuose, elgesys buvo ne itin diplomatiškas, dažnai kildavo konfliktų su brigadų

komendantais. Pagrindinis šio darbo tikslas buvo pasipriešinti vokiečių, lietuvių ir sovietų saugumo tarnybų, bandančių į karinius lenkų dalinius infiltruoti savo agentų, veiklai.

Buvo tikrinama koviniuose pagrindinio padaliniuose tarnaujančių karių asmens tapatybė ir praeitis. Be to, per visą vokiečių pasipriešinimo Raudonajai armijai Vilniaus krašte laikotarpį reikėjo tikrinti naujų savanorių, gausiai stojančių į lenkų partizaninį judėjimą, duomenis. „Pasiūliau Sławai, – vėliau kalbėjo lt. M. Głębockis, – įsakyti visiems daliniams rinkti išsamią informaciją apie karius, pradedant komendantais ir baigiant eiliniaisiai [...], kad atitinkamų rajonų AK rezidentai galėtų visus peržiūrėti ir kad į būrius būtų priimami asmenys, patikrinti pagal savo gyvenamąją vietą.“ Toks lt. M. Głębockio skrupulingumas davė rezultatą jau birželio–liepos mėnesiais, kai tarp žygiuojančių į Vilnių partizanų, susitelkusių Dieveniškų ir Valkarabiškių apylinkėse, buvo atskleisti keli priešų šnipai. Tačiau tai jau buvo Vilniaus AK epilogas: sovietams artinantis prie Vilniaus kiekviena diena darėsi vis dramatiškesnė.

Vilniaus krašte veikusių AK brigadų saugumas labai daug priklausė ir nuo pačių kareivių. Tačiau ypatinga atsakomybė teko būrių vadams ir vidaus kontržvalgybai, kurios veiklos istorikai dar nėra gerai ištyrę. „Partizanai su žmonėmis bendraudavo įtariai. Priešas visai stengėsi infiltruoti savo žvalgų. Net geriausioje šeimoje galėjo atsirasti nedoras žmogus, tačiau tokį žvalgą anksčiau ar vėliau pavykdavo nustatyti ir sunaikinti“, – rašo lt. Borysas Sztarkas-Ptasznikas, kurį ir patį operatyviniais tikslais vėliau panaudojo SMERŠas ir komunistinės Lenkijos saugumo tarnyba.

1944 m. balandžio 12 d. Vilniaus apygardos AK komendantas plk. A. Krzyżanowski-Wilkas nurodė partizanų būriuose ir terito-

riniuose tinkluose atskleistus išdavikus ir prieš šnipus sunaikinti tik atlikus tyrimą ir paskelbus nuosprendį specialiajam karo teismui. Taip pat buvo uždrausta brigadų vadams vykdyti skubias atskleistų agentų egzekucijas, laikant tai savavališku susidorojimu. Dėl akivaizdžios priežasties (padalinių komendantai privalėjo rūpintis sau pavaldžių karių ir Lenkijos gyventojų saugumu) minėtas įsakymas negalėjo būti vykdomas besąlygiškai. Agentų atskleidimo aplinkybės ir surinkti įrodymai dažnai suteikdavo teisę nedelsiant įvykdyti įtariamajam bausmę. Mirties bausme baudžiantys įsakymai buvo priimami skubos tvarka, pačios bausmės taip pat vykdomos paskubomis, darant paprasčiausias klaidas. „Padalinyje pasitaikydavo šnipų ir išdavikų [...]. Už išdavystę buvo baudžiama tik mirtimi“, – atsiminimuose rašė lt. B. Sztarkas. Kalbant apie tyrimo ir teisminės procedūros, reikia paminėti, kad įsakymas dėl specialiojo karo teismo (susedančio iš karininko, puskarininkio ir kareivio) sukvietimo Vilniaus brigadas pasiekė, regis, tik birželio mėn. Iki tol sprendimą skubiai įvykdyti bausmę partizaninio gyvenimo taisyklių nesilaikantiems kareiviams ir išdavikams (ar išdavystę tik įtariamais asmenims) priimdavo skubiai sukviečiamas karo lauko teismas (trejetas), kuriame lemiamą balsą turėjo brigados komendantas. Jis galėjo priimti mirties bausmės nuosprendį, atidėti bylos nagrinėjimą, kol po karo bus ištirtos įvykio aplinkybės, arba išteisinti įtariamąjį. Vis dėlto skubaus sunaikinimo atvejai buvo gana dažni.

Neatsiejama brigados pagalbinio dalinio dalis buvo medicinos tarnyba, kuri turėjo ne tik savo sanitarinį padalinį, – jai priklausė ir miesto bei valsčiaus medicinos personalas, sudarytas iš lenkų gydytojų, dirbančių oficialiose gydymo įstaigose. Prie sklandaus medicinos tarnybos darbo daug prisidėjo sanitarinis pasirengimas tarpukario laiko-

tarpiu (kursai mokyklose, karinis rengimas ir fizinis ugdymas). AK kareiviai šioje srityje ėmėsi priemonių jau pagrindinio laikotarpio. 1941 m. iš Vilniaus besitraukiantys sovietai, be ginklų, paliko didelį kiekį tvarsliavos ir medikamentų. Pagrindininkai tuo metu ligoninėse ir vaistinėse naudojo asmeninėmis pažintimis. Gydytojai ir sanitarės įvairių Vilniaus apygardos organizacinių pakopų pagrindinio tinkluose tapo svarbia lenkų pagrindinio dalimi. Gydytojas, Vilniaus AK karininkas Janas Žyliński taikliai pažymėjo, kad istorijoje, vaizduojančioje XX a. lenkų nepriklausomybės judėjimo politinius, socialinius ir karinius įvykius, medicinos tarnybos „lieka šešėlyje ir lengvai išnyksta šiuolaikinėje sampratoje [...], o patys karinių operacijų dalyviai, kuriems kažkada ne kartą prireikė aktyvios gydytojų ar sanitarinių pagalbos, dažnai to net neprisimena“. Čia vertėtų pridurti, kad jau 1942 m. Vilniaus apygardos komendantūroje buvo įsteigta Sanitarinės tarnybos valdyba kaip nepriklausomas 4-ojo padalinio (intendantūros) skyrius. Sveikatos priežiūra brigadose buvo atskira sanitarinės tarnybos, veikiančios apygardos komendantūrai pavaldžioje pagrindinio ir partizaninėse struktūrose, dalis.

Vilniaus krašte veikiančių partizanų būrių kovotojų gyvenimas priklausė nuo specifinių teritorinių to regiono sąlygų, metų laiko, dalinio saugumo ir santykių su civiliais gyventojais, dažniausiai lietuviais, lenkais ir baltarusiais. Gera pažįstantis Lenkijos pagrindinio kovinių padalinių veiklos realijas AK ir „Laisvės ir nepriklausomybės“ organizacijos (lenk. AK-WiN) kareivis Jerzy Ślaskis monumentaliame kūrinyje „Kovojanti Lenkija“ („Polska Walcząca“) paminėjo dvi partizanų gyvenimo vizijas. „Yra du tipiški partizanų šiokiadienio vaizdai. Anot vieno, partizanai – tai šaunūs vaikinai, kuriems, kai dainuodami jie žingsniuoja per kaimą, kiekviename lange šypsosi panelės.

Jie kelia panišką baimę priešui, užgriūva jį tarsi ereliai, jiems nėra nei kliūčių, nei blogų kelių, jie sutriuškina kiekvieną, kuris išdrįs pasipriešinti. Kitas vaizdas – tai utėlės ir badas, pragariški žygiai per kaitrą, lietų ir pūgą, iki kraujo nutrintos kojos ir vandens pilni batai, vėjo perpučiamos palapinės, įtempti nervai ir medžiotojų persekiojamo gyvūno savijauta. Abiem atvejais spalvos sutirštintos, bet antrasis vaizdas artimesnis tiesai.“ Antrasis vaizdas, kaip rodo daugelio „Jurand“ brigados narių pasakojimai, daug tikslesnis už pirmąjį, sukurtą kai kurių AK veteranų.

1944 m. įžengus Raudonajai armijai, komunistinės saugumo tarnybos NKVD (NKGB, SMERŠas), taip pat Liublino (Jaltos) Lenkijos saugumas ir Karinė informacijos tarnyba pradėjo masinį terorą ir represijas prieš išeinančius iš miško pogrindžio kovotojus ir Vilniaus lenkų pogrindžio veikėjus. Tai ir nulėmė jų gyvenimą (arba greitą mirtį miškuose, Lukiškėse, SSRS lageriuose ar areštinėse, tardymo izoliatoriuose, komunistinių saugumo tarnybų kalėjimuose) per ateinančius keliasdešimt metų, kol Vidurio ir Rytų Europoje dominavo sovietai.

Dėl savo padėties (buvo labai nutolusi nuo sąjungininkų bazių, Varšuvos ir AK Vyriausiosios komendantūros), o pirmiausia dėl politinių priežasčių (priklausė sovietų įtakos zonai) Vilniaus apygarda negaudavo ginklų ir šaudmenų siuntų net ir iš sąjungininkų. Tačiau apygardos komendantūra Vilniaus krašte buvo įrengusi ginklų siuntų gavimo vietas ir paskyrusi būrius, turinčius jas paimti. Pogrindžio ir partizaninių padalinių kovotojai ginklais ir šaudmenimis turėjo apsirūpinti patys. Iki įžengiant į Vilnių visuose koviniuose daliniuose, kaip ir AK teritoriniuose tinkluose, masiškai trūko visų rūšių prieštankinių ginklų ir kulkosvaidžių, automatinių, ilgujų ir trumpųjų ginklų, šaudmenų ir granatų. Ši padėtis

pasikeitė tik 1944 m. liepos viduryje, kai, pasak Lenkijos pogrindžio istorijos žinovo Tomasz Strzemboszo, Vilnius išgyveno „trumpą laisvės blyksnį“ ir kartu prasidedančios naujos, kaip vėliau pasirodė, viską naikinančios sovietų okupacijos pirmąsias dienas. Ginklai, karinės uniformos, reikmenys ir partizaninėms kovoms būtina įranga buvo gaunama dviem būdais: atitekdavo kaip grobis po operacijų arba iš 1939 ir 1941 m. mūšių laukų. Nuolatinė pagrindinės ginkluotės stoka, partizanų intendantūros tarnybų, dirbančių itin sunkiomis kovos sąlygomis, problemos (nepalyginti didesnės nei okupanto, turinčio paramą užnugaryje) ir dažnas šaudmenų trūkumas – tai svarbiausi dalykai, turėję įtakos Vilniaus AK kovoms. Dauguma ginklų ir šaudmenų, uniformų ir reikmenų turėjo būti paimta iš priešo.

AK kariniai veiksmai Vilniaus krašte buvo susiję su Vyriausiosios komendantūros Varšuvoje suformuluota pasirengimo visuotiniam sukilimui okupuotame krašte koncepcija, kurią vėliau pakeitė operacijos „Audra“ („Burza“) planas, numatantis operacijai palankiu momentu imtis smarkesnių diversinių veiksmų ir pradėti vokiečių puolimą. Iš pradžių šis regionas nebuvo numatytas kaip sukilimo veiksmų sritis. Tenykštės AK apygardos karinės formuotės turėjo pridengti operaciją „Užtvaras“ („Bariera“) – pagrindinius sukilimo veiksmus Generalinėje gubernijoje ir dalyje Lodzės. 1943 m. lapkritį ši koncepcija buvo pakeista. Nuo tada Vilniaus apygarda turėjo vykdyti ir operacijos „Audra“ – srities sukilimo, prasidėsiančio palaužus vokiečių pajėgas ir jiems traukiantis į vakarus, – veiksmus. „1944 m. pavasarį ir Naugarduko vaivadijos šiaurės vakarinė dalis [...], ir Vilniaus vaivadijos pietrytinė dalis, – rašo Tomasz Strzemboszas, – buvo laisvos. Tačiau jas kaustė staigaus situacijos pokyčio baimė: baimė, kad sukilimas išlaisvintoje teritorijoje bus numalšintas; sovietų

plėšikautojų ir žmogžudžių gaujų, besislaps-
tančių vienoje iš didesnių Lenkijos šiaurės
rytų pasienio krašto girių, baimė; baimė, kad
pražygiavęs didesnis *vermacht* ar SS kovinis
vienetas pakeis esamą padėtį. Vis dėlto šios
vaivadijos buvo išsilaisvinusios iš grubios
kasdienės karinės okupacinės priespaudos,
kasdienio nuolatinio pavojaus, pagaliau šių
vaivadijų piliečiai, iš niekur nesulaukdavę
pagalbos ir palikti brutalių politinės ir vie-
šosios tvarkos policijos, remiamos karinių
pajėgų, malonei ar nemalonei, išsivadavo
iš silpnumo ir bejėgiškumo. Vietiniai AK
būriai, sudaryti daugiausia iš lenkų valstie-
čių ir smulkiųjų bajorų bei gana nemažos
dalies stačiatikių – bendrapiliečių baltarusių,
buvo veiklūs ir energingi. Jie mušė už save
didesnes raudonųjų partizanų brigadas ir
priversdavo vokiečius apriboti savo valdžią
miestuose bei sumažinti svarbesnių geležin-
kelio linijų, tiltų, sandėlių ir kitų objektų,
kurie buvo saugomi siekiant garantuoti
Rytų fronto poreikius, apsaugą. Taigi ope-
racija „Audra“ reiškė tik šios laisvės zonos
sustiprinimą ir bandymą iki ateinant sovietų
armijai savo jėgomis atsikovoti svarbiausią
šio regiono miestą Vilnių.“

Vis dėlto iki tol, kol 1943 m. viduryje su-
siorganizavo pirmieji partizanų būriai, pa-
grindinė Vilniaus apygardos karinio ak-
tyvumo forma buvo diversijos, vykdomos
susisiekimo linijose, taip pat vokiečių
pareigūnų ir jų kolaborantų sabotavimas ir
naikinimas. Tačiau, prieš pradėdant veikti
pirmiesiems žvalgybos ir diversiniams AK
būriams, įsitraukė V baro „Vėduoklės“ (lenk.
„Wachlarza“) kareiviai – elitiniai pagrindžio
organizacijos ir Diversijos vadovybės sąjun-
gos (lenk. „Odwet i Kedyw“) pagrindininkai
bei „tylieji ir tamsieji“ (lenk. *cichociemni*).
Svarbų vaidmenį mokant ir rengiant Vilniaus
lenkų pagrindininkus ginkluotai kovai atliko
ir Vilniaus miesto įgulos pagrindžio tinklas.
Vilniaus krašte veikiantys AK partizanų bū-

riai turėjo apsaugoti lenkų gyventojus, prieš
kuriuos vokiečių okupantai vykdė represinę
politiką, ir parengti karius atvirai kovai su
okupantu dėl šio regiono simbolio ir sostinės
Vilniaus, kuri turėjo būti pradėta strategiškai
palankiu metu. Pasak Paweło Rokickio,
„[n]e mažiau svarbu buvo pagrindžio ko-
votojus ir gyventojus palaikyti morališkai,
kad, vykdant palankaus momento pradėti
kovą laukimo politiką, visuomenė netaptų
pasyvi ir neištrauktų į sovietų partizanų
veiklą“. Strateginis AK Vilniaus brigadų
tikslas buvo priversti okupacines vokiečių
pajėgas pasitraukti iš Vilniaus krašto ir iš-
laikyti šį regioną Lenkijos valstybės dalimi.
Lenkijos vyriausybė siekė, kad Vilnius kaip
regiono (vaivadijos) sostinė liktų lenkams.
Tačiau sovietų ir lietuvių pasipriešinimo
centrų planai dėl šio regiono tuo metu buvo
visiškai kitokie.

Specifinės teritorinės Vilniaus krašto są-
lygos (dideli miškų plotai, silpnai išplėtotas
kelių tinklas) buvo tinkamos tipiškiems par-
tizaniniams veiksams. Daugelyje Vilniaus
krašto vietovių, taip pat ir įvažiuojant į
didesnius miškų masyvus, vokiečiai buvo
įrengę lentas su įspėjamaisiais užrašais (pvz.:
„Achtung – Banditen Gebiet!“, „Achtung!
Kreis Partizan“). AK kareiviai šių užrašų
nepašalindavo, ir tai iškalingai bylojo, kad
miškingose vietovėse jie dominuoja, o vokie-
čiai ir jų pagalbinės pajėgos daugiausia tel-
kėsi didesniuose miesteliuose, įtvirtintuose
ir abipusio ryšio sistema sujungtuose bun-
keriuose bei pačiame Vilniuje. Iki pirmosios
liepos dekados lenkų partizanai miškinguose
rajonuose vyravo. Šios lentos su užrašais
lenkams buvo ir įrodymas, kad partizanai
yra tikra pasipriešinimo jėga. Taip pat su
vokiečiais ir sovietais bendradarbiaujantys
asmenys žinojo, kad lenkų pagrindininkai
gali pasibelsti į jų namus ir už išdavystę ar
bendradarbiavimą su okupantais skirti mir-
ties bausmę sušaudant ar nušalinti, o mote-

rims – plikai nuskusti galvą (vis dėlto kartais bausmės buvo įvykdomos pernelyg skubotai). Vilniaus krašte veikiantys kariniai lenkų pagrindžio būriai saugumo sumetimais paprastai judėdavo taip, kad jų nesusektų priešo pajėgos, siekiančios sunaikinti „lenkų banditus“. Šioje vietoje reikėtų prisiminti ir Vilniaus AK būrius, kovojusius su bolševikais. Lenkų brigados tik išskirtiniais atvejais vykdė operacijas visomis savo pajėgomis arba susijungusios. Toks veikimo principas atsirado praktiniais sumetimais. Operacijose paprastai dalyvaudavo tik patruliai ir atskiri padaliniai (skyriniai, būriai, specialiosios grupės). Jų skaičius priklausė nuo operacijos teritorijos ir rūšies. „Didesniems būriams buvo sunkiau staigiai užklupti priešą, o po operacijos – nusišviesti pasitraukimo kryptį. Šio principo per mokymus, o vėliau ir per pačius žygius mokė „Jurand“ brigada“, – prisiminė vienas iš jaunesniųjų vadų.

1944 m. gegužę Lenkijos Respublikos vyriausybės delegatūra Varšuvoje informavo Lenkijos Respublikos vyriausybę Londone apie Vilniaus AK brigadų karinius veiksmus Vilniaus krašte: „Lenkų partizaninis judėjimas nuolat plečiasi ir jį džiaugsmingai palaiko vietos gyventojai. Daliniai veikia tvarkingai, gyventojams yra teisingi, mūsųuose narsūs ir kovingi. Net vokiečiai ir lietuviai pagarbiai apie juos atsiliepia. Jų buvimas ir aktyvi veikla daro labai teigiamą įtaką visuomenei. Esant nuolatiniam vokiečių, lietuvių ir sovietų diversinių grupių ir plėšikautojų gaujų pavojui, lenkų partizaninis judėjimas čia vienintelis gina, saugo ir slepia jaunos vyrus. Spaudžiami lenkų partizanų būrių, lietuvių naujakuriai daugelyje vietų paliko iš lenkų atimtas gyvenvietes. Partizanai ne kartą apgynė nuo suėmimo ir persekiojimų, net išlaisvino kalinius, pavyzdžiui, Lydoje ar Vosyliškėse. Esama nemažai apylinkių, kuriose lenkų būriai turi absoliučią valdžią. Daugelyje valsčių buvo panaikintos vokiečių

ir lietuvių policijos nuovados, o kai kuriuose miesteliuose – visiškai pašalinta okupacinė administracija. Gyventojai tiekia lenkų būriams maistą. Lenkų partizanai daug prisidėjo išvalydami Vilniaus kraštą nuo žydų komunistų gaujų, kurios buvo ryškė vietos gyventojams. Visi mėginimai užmegzti kokius nors santykius su sovietų būriais baigėsi nesėkme. Keletą kartų per pokalbius su jais arba bendras operacijas lenkų karininkai paaukojo savo gyvybes.“

Pagrindinis AK skyrių, būrių ar atrinktų padalinių karinių veiksmų objektas buvo prieš karinės bazės ir policijos tarnybos bei įvairūs sukarinti daliniai, tarnaujantys Vokietijai. Svarbi partizanų veiksmų sritis buvo ir mažesnių okupanto atramos taškų šioje teritorijoje, įskaitant vadinamuosius apsaugos punktus (vok. *Schützpunkt*), įrengtus kaimuose, dvaruose, mokyklose, geležinkelio stotyse ir svarbesnėse susisiekimo linijose, sunaikinimas. Tokie buvo ir kitų Vilniaus AK brigadų tikslai. Kariai, nepaisydami tautybės, stengėsi kovoti ir apskritai su banditizmu (įskaitant sovietų partizanus) kaip okupuoto Vilniaus krašto nelaime. Į vokiečiams tarnaujančius karinius ir policijos padalinius, kuriuos sudarė kitų tautybių žmonės (rusai ir kitų rytų tautų atstovai, dažnai populiariai vadinami vlasovininkais, vengrai, austrai, ispanai, latviai, baltarusiai), ir „folksdoičus“, jeigu jie nesiėmė represinių veiksmų prieš lenkus, paprastai buvo žiūrima gana atlaidžiai; kartais jų net būdavo stengiamasi „nepastebėti“. Lietuvių sukarinti arba policijos daliniai dėl jų prieš lenkus vykdomų represinių veiksmų paprastai buvo vertinami griežtai ir net sunaikinami. Toks negailestingas lenkų ir lietuvių karas tuo metu abiem šalims atrodė neišvengiamas, bet kartu tai buvo ir jėgų švaistymas artėjant sovietų grėsmei. „Lietuviai ir lenkai atsigręžė vieni prieš kitus tuo metu, kai jiems grėsė daug pavojingesni priešai.“ Okupanto civilinės administra-

cijos pareigūnai, atvykę į Vilniaus kraštą iš užkariautų Europos šalių (pvz., olandai, prancūzai, sileziečiai), jeigu neveikė prieš lenkus, buvo vertinami palankiai. Šaltiniai nefiksuoja jokių operacijų prieš ispanų ir italų kareivius, priklausiusius vermachtui pavaldiems nacionaliniams padaliniais, išskyrus ginklavimąsi Vilniaus pogrindžio veiklos laikotarpiu. Hierarchiškai Vilniaus AK priešus galima išdėstyti tokia eilės tvarka: 1) vokiečiai, 2) lietuviai, 3) bolševikai ir kriminaliniai nusikaltėliai.

Didesnės karinės operacijos tapdavo ypatingu įvykiu, labai išsiskiriančiu kasdienio partizanų gyvenimo, karinių mokymų ir ilgų žygių monotonijoje. 1944 m. pirmojoje pusėje Vilniaus krašte veikusių AK karinių dalinių pagrindinis tikslas buvo apsaugoti gyventojus lenkus, apsiginkluoti, mokytis karinės taktikos ir parengti kovotojus būsimam sukilimui. Svarbus vaidmuo įgyvendinant šiuos uždavinius teko brigados vadui. „Vadovavimas partizanų būriui smarkiai skiriasi nuo vadovavimo reguliariosios kariuomenės daliniams [...]. Viskas priklauso nuo vado intuicijos. Reikia pasijusti okupanto persekiojamu gyvūnu ar, atvirkščiai, tapti medžiotoju, siekiant sumedžioti tigrą (taip vadinome hitlerininkus, vilkinčius panteros kailio spalvos karines uniformas)“, – savo atsiminimuose rašė lt. B. Sztarkas-Ptasznikas. Karinė AK partizanų būrių taktika Vilniaus krašte rėmėsi klasikine partizaninio karo, kokį lenkai jau kelis amžius kariavo su įsibrovėliais, sistema. Operacijose geriausių rezultatų būdavo pasiekiami taikant netikėto užklupimo ir protingo vadovavimo taktiką ir atsižvelgiant ne tik į žmonių ir ginklų skaičių, bet ir į įvairius galimus situacijos raidos variantus bei greitą pasitraukimą iš mūšio vietos. Atsitraukiama būdavo pagal sutartą ženklą (pvz., vadui sušvilpus ar šūktelėjus) atvirkštine tvarka. AK Vilniaus padaliniai taikė šiuos pagrindinius partizaninės taktikos prin-

cipus: puolamo objekto nustatymą, priešų užklupimą, greitus operacijos veiksmus, o tada – precizišką atsitraukimą į nustatytą iš anksto susitikimo (sustojimo) vietą už kelių ar keliolikos kilometrų, siekiant išvengti gaudynių ir suklaidinti priešą. Operaciją planuojantys vadai turėdavo susipažinti su vietove, jos įtvirtinimais, priešų skaičiumi (ir galimybe jiems sulaukti pagalbos), jų ginkluote, nustatyti priėjimo ir pasitraukimo kelius, operacijos trukmę. Vykdam didesnes operacijas, svarbu buvo nustatyti nuolatinis ar kilnojamuosius sanitarinius postus.

Gebėti išsiaiškinti visus reikiamus duomenis, tarkim: priešų skaičių (pvz., bunkerio įgulą), ginkluotę (trumpieji ir automatiniai ginklai, kulkosvaidžiai), aprūpinimą (granatsvaidžiai ir minosvaidžiai), gynybos įtvirtinimų sistemą (barikados, įtvirtinimai, minų pasalos), galimas pajėgas ir kryptis, iš kur užpulti jie galėtų tikėtis pagalbos (artimiausių miestelių įgulos, vietos apsaugos punktai), – kiekvienos partizanų operacijos sėkmės pagrindas. Šias uždavotus paprastai atlikdavo žvalgai, bendradarbiaudami su teritoriniu vietos tinklu (jei toks egzistuodavo). Vadai vadovavo skyriams, būriams ir kelių ar keliolikos atrinktų asmenų smogiamosioms grupėms, labai retai – visai brigadai. Gyvavęs paprastas smogiamosios grupės sudarymo principas „Kas trečias – žingsnį į priekį“ tik vėliau eufemistiškai buvo pavadintas „savanorišku“. Prieš operaciją „savanoriai“ gaudavo geriausius ginklus ir kiek didesnę nei paprastai šaudmenų ir granatų kiekį. Paminėtinos šios nuo kovo pradžios iki pirmosios liepos dekados patrulių ir atrinktų padalinių, pavyzdžiui, Vilniaus AK 1-osios brigados, įvykdytos operacijos:

1. Pasalos pagrindiniuose keliuose (Stepono Batoro traktas), šalutiniuose keliuose (Mikališkių, Pavydokių, I Maišiagalos kelias) ir miško keliukuose (Aukštieji Bezdonys).
2. Pavieniai atskirų asmenų ir organi-

zuotų būrių (grupių) sunaikinimo atvejai: okupanto aparato pareigūnų (Kuprioniškės), vietinių informatorių (Eitminiškės), sovietų būrių (Meironys).

3. Kovos (mūšiai), kautynės ir susirėmimai: priešpriešiniai (Antakalnis, Kirtimai), atsitraukiamieji (Maikūnai), pagalbiniai frontiniai (II Maišiagala, Vilnius, Kriaučiūnai).

4. Priešo vietovių ir atramos taškų nuslopinimas: vokiečių okupantų (Europos dvaras, Lavoriškės), pagalbinių dalinių (Padubingė, Rykantai, Šumskas, Komariškės).

5. Diversijos: geležinkelio bėgių sprogdinimas (Gelednė), telekomunikacijų tinklo sunaikinimas (Stepono Batoro traktas), kelių užtvėrimas (atsitraukiant iš Aukštųjų Bezdonių).

6. Apsauga (vykstant fronto kovoms): tiltų užėmimas ir persikėlimas per upes (Družiliai), užgrobtų pastatų apsauga (Vilnius), belaisvių konvojavimas (Maišiagala).

Vienos sunkiausių buvo sustiprintų pasipriešinimo taškų puolimo operacijos. Tokių sustiprintų pasipriešinimo taškų įgulos, atsižvelgdamos tiek į lenkų ar bolševikų partizanų, tiek ir į paprastų plėšikaujančių gaujų, norinčių, pavyzdžiui, apsirūpinti ginklais, veiksmų grėsmę, atėjus sutemoms, išgyveno nuolatinę įtampą ir buvo pasirengusios kautis. Tapo įprasta, kad išgirdus bet kokią įtartiną triukšmą į orą buvo paleidžiamas šviečiamasis šaudmuo ir imama šaudyti aplinkui į viską, kas juda. Nenuspėjamų padarinių visada galėjo turėti ir atsitiktinės kautynės sustojus kaimuose arba netikėti susirėmimai žygio metu. Iš mūšio vietos buvo atsitraukiama pagal operacijos vado švilpuką arba jam davus žodinį įsakymą. Saugioje vietoje buvo perskaičiuojami žmonės (žuvusieji, sužeistieji, dingusieji). Operacijų rezultatus jų dalyviai dažnai aptardavo paprasčiausiuose pokalbiuose. Vadai per operacijas įgytos patirties su eiliniausiais kareiviais neanalizuodavo.

Brigadų kovinės operacijos buvo susijusios su priverstine būtinybe trumpai perimti užduoties vykdymą ir su belaisvių išvedimu. Vilniaus AK kareivių belaisviais dažniausiai tapdavo vokiečiai ir kolaborantai. Partizanų elgesio su belaisviais principus reglamentavo 1944 m. balandžio 12 d. plk. A. Krzyżanowskio-Wilko įsakymo Nr. 5 nuostatos: „Su belaisviais privaloma elgtis deramai, pagal tarptautinės teisės nuostatas. Sužeistam priešui būtina suteikti pagalbą, o paskui palikti jį prižiūrimą vietos gyventojų. Lenkų kareivis, kuris netinkamai elgiasi su belaisviu arba sužeistu priešu, bus baudžiamas, įskaitant ir mirties bausmę. [...] Belaisvis ar suimtas, kuris įvykdė nusikaltimą Lenkijos kariuomenei arba civiliams gyventojams, turi būti perduotas specialiam karo teismui ir nubaustas pagal jo nuosprendį.“ Tokios buvo nuostatos, tačiau tikrovė vertė AK kareivius su belaisviais elgtis negaištant laiko. Dažniausiai jie būdavo nuvedami tolėliau nuo operacijos vietos ir paleidžiami į laisvę.

Galima išskirti kelis per karines operacijas belaisviams taikytų principų dėsningumus: po operacijos dažniausiai būdavo paleidžiami vermachto kareiviai, eiliniai lietuviai, baltarusiai, latviai ir rusai, dar vadinami vlasovininkais; iškart buvo sunaikinami prieš partinių ir saugumo tarnybų, pavyzdžiui, gestapo, SS, SD, žandarmerijos, NSDAP, NKVD (NKGB) pareigūnai ir sovietų politiniai vadovai; sovietų partizanai, atsižvelgiant į elgesį su vietos gyventojais, buvo sunaikinami arba paleidžiami. Pavyzdžiui, Meironyse lt. Wilhelmo Diettmeyero-Wilko įsakymu buvo sunaikinti keli bolševikai, su durtuvais priversti išlįsti iš šieno ir srutų. Prieš operaciją būdavo paskiriamas vienas skyrius belaisviams sučiupti ir saugoti. Kartais belaisvių sargybos veiksmus, remdamasi savo operatyviniais pajėgumais, perimdavo kavalerija. Gana dažnai belaisviai

būdavo nuvedami kelis kilometrus nuo operacijos vietos ir ten paleidžiami, kad pernelyg anksti negalėtų informuoti kitų dalinių.

Greta apygardos komendantūros instrukcijų ir nerašytų principų, kuriuos prieš operaciją skelbė vadai, elgesiui su belaisviais įtakos turėjo įvairi ankstesnė AK kareivių patirtis. Lenkų būriuose kovėsi kareiviai, išgyvenę skaudžių asmeninių ir šeimos tragedijų dėl Vokietijos, Lietuvos ar Sovietų Sąjungos saugumo tarnybų veiksmų, ir kareiviai, kuriems neteko patirti didesnių netekčių, tačiau visi jie buvo lenkai ir Vilniaus krašte veikiančius priešininkus vertino kaip okupacines pajėgas. Požiūris į belaisvius, atsižvelgiant į jų tautybę, priklausymą priešo tarnyboms ir daliniams bei kovos aplinkybes, buvo nevienodas. Paprastai gerai buvo vertinami eiliniai vokiečių kariai, daug blogiau lietuviai, o blogiausiai sovietai. Labai sunku būdavo atskirti sovietų partizanų būrius nuo paprastų plėšikaujančių gaujų; riba tarp jų, AK karių akimis žiūrint, buvo labai neaiški. „Tik užėmus tokių grupių stovyklas ar slėptuves, paaiškėdavo, su kuo turima reikalo. Buvo atvejų, kai čia rasdavo iš kaimo gyventojų atimtų moteriškų drabužių arba arnotų iš bažnyčių. Tokie įrodymai nulemdavo tolesnį belaisvių likimą.“ Su belaisviais buvo susijęs ir karo grobis, kurį AK kareiviai paimdavo pasibaigus operacijai, pavyzdžiui, po pasalos pakelėje. Elgesio taisyklės šiuo atveju reglamentavo jau minėtas plk. Wilko 1944 m. balandžio 12 d. įsakymas Nr. 5. Šio įsakymo 3 punkte rašoma: „Kiekvienas karo grobis tampa valstybės išdo nuosavybe, ir dėl to negalima jo laikyti privačia būrio, juo labiau padalinio, nuosavybe. Už surastus tiek grynuosius pinigus, tiek daiktus būtina atsiskaityti.“ Vis dėlto šios nuostatos partizanių ne tikrovėje buvo taikomos gana lanksčiai. Didesnis materialinis grobis, pavyzdžiui, toks, kokį 3-ioji brigada įgijo per operaciją

Kotlovkoje, dažniausiai būdavo išdalijamas lenkų gyventojams ir kareivių šeimoms.

Vilniaus AK kovotojams visą laiką grąsino iš rytų besiantinančios Josifo Stalino armijos šmėkla. Sovietų partizanų elgesys buvo žiaurus: jie plėšė, prievartavo ir žudė, siekė palenkti į savo pusę vietos gyventojus ir fiziškai sunaikinti AK būrių „baltalenkus legionierius“. 1944 m. gegužę Lenkijos Respublikos vyriausybės delegatūra pranešė „lenkų“ Londonui apie sovietų partizanų suaktyvėjimą Vilniaus krašte: „Sovietų diversija. Į mūsų kraštą įžengus reguliariajai sovietų kariuomenei Naugarduko ir Vilniaus srityse smarkiai suaktyvėjo sovietiniai partizanai. [...] Jie labai pasitiki savimi: skelbia vietos gyventojams įsakymus, paima jų maisto produktus, stato savo malūnus ir sandėlius, net mobilizuoja gyventojus į savo būrius [...]. Apsimesdami, kad naikina vokiečių atsargas, jie degina likusius dvarus ir sodybas, bet tuo pat metu – dideliame valstiečių pasipiktinimui – neretai sudegina visus ūkius su gyvuliais. Dažnai naikinami ir plėšiami turtingesnių valstiečių ūkiai, o tai pirmiausia didelis smūgis lenkiškumui.“ Tokiam sovietų elgesiui turėjo įtakos ir būtinybė išgyventi, nes jie nesulaukdavo Vilniaus krašto kaimo gyventojų paramos. Tai buvo akivaizdi ir aiški šių teritorijų užkariavimo pradžia. Sovietų partizanų darbą netrukus užbaigė Raudonosios armijos divizijos, NKVD batalionai, SMERŠ'o operatyvinės grupės ir sovietų kolaborantų, įtrauktų į naikinimo batalionus, kuopos.

Kai 1944 m. liepą Vilnių užėmė sovietai, lenkams ir lietuviams prasidėjo pusę amžiaus trukęs naikinančios okupacijos laikotarpis. Lenkų pagrindžio būrių ir sovietų okupuotų lietuvių pagrindžio nepriklausomybės dalinių kovos ir operacijos – tai jau atskiras bandymo apginti Vakarų civilizaciją nuo bolševizmo skyrius. Vilniaus apygardos AK struktūros 1945 m. buvo evakuotos į pojal-

tinę Lenkiją. Ten ginkluotoji ir pagrindžio kova su komunistais vyko iki 1948 m. Kaip tik tada saugumo tarnybos, vykdydamos X operaciją prieš Vilniaus apygardos struktūras, sutriuškino dipl. pplk. Antonio Olechnowicziaus-Pohoreckio vadovaujamą apygardą ir suėmė beveik 8 tūkst. asmenų, kilusių iš Vilniaus krašto. Keliasdešimt pagrindžio karių buvo nužudyta Lenkijos Liaudies Respublikos kalėjimuose.

Straipsnio pabaigoje norėtusi atkreipti dėmesį į įvykius, kurie turėtų tapti išsamesnių darbų, tiriančių abiejų tautų santykius karo metais, objektu. Atsakomieji lenkų veiksmai Vilniaus mieste ir provincijoje sudavė smūgį ne tik vokiečiams, bet ir negausiai daliai mieste likusių bei provincijoje gyvenusių lietuvių. AK karių požiūris į kaimynus lietuvius buvo nedraugiškas, dažnai priešiškas. Lenkai prisiminė suėmimus, represijas ir policijos persekiojimus Vilniuje, policijos dalinių reidus į kaimus, saugumo tarnybų ir gestapo bendradarbiavimą naikinant pagrindžio judėjimą. O lietuviai turėjo nemažai nuoskaudų dėl du dešimtmečius trukusio sudėtingo laikotarpio. Esminis konflikto taškas buvo ginčas dėl Vilniaus. Karo padėtis, tvyrojusi Antrosios Lenkijos Respublikos laikotarpiu, apėmė ir žmonių santykius. Istorikas Arūnas Bubnys rašo: „Per okupaciją abipusė lenkų ir lietuvių neapykanta pasiekė viršūnę, [...] [o] svarbiausia lenkų ir lietuvių konflikto priežastis, kaip ir 1919–1920 m., buvo ginčas dėl istorinės [Lietuvos] sostinės – Vilniaus. Nors okupacijos metu nei lenkai, nei lietuviai nebuvo tikri Vilniaus krašto šeimininkai, tačiau vyko jų slapta kova dėl įtakos šiame regione.“ Čia vertėtų prisiminti, kad lietuvių tauta, palyginti su lenkais, 1944–1960 m. patyrė daug žiauresnį „išvadavimą“.

Ką tik paminėtos politinės aplinkybės turėjo akivaizdžios įtakos Vilniaus AK būrių požiūriui į šio regiono Lietuvos gyventojus.

Šaltiniai fiksuoja daug apsirūpinimo maistu – konfiskavimo (lenk. *bambioszka*) – atvejų, įvykdytų Lietuvos kaimuose „Jurand“ brigadai pavaldžių karių, mažiausiai kelių lietuvių, įtariamų (dažnai be pagrindo) antilenkiškais veiksmais, sunaikinimą ar konvojų ir sustiprintų lietuvių policijos atramos taškų puldinėjimus. Gegužės ir birželio sandūroje atrinktas brigados padalinys surengė rekvizavimo kampaniją Gervėčiuose (Lietuvos anklavas lenkų gyvenamoje teritorijoje). Netrukus po to „Jurand“ brigados nariai užpuolė lietuvių bunkerį Komarovo kaime. Gerų santykių su civiliais lietuvių gyventojais nepavyko užmegzti iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Karo įkarštyje šito nepageidavo abi konfliktuojančios pusės, tarsi nepastebėdamos besiantinančios grėsmės. Įžengus sovietams, padėtis pamažu keitėsi. Lenkų ir lietuvių partizanai pastebėjo, kad stovi ant susinaikinimo slenksčio. Iki dabar žinių apie lietuvių nepriklausomybės pagrindžio, besipriešinančio bendriems okupantams, veiklą Lenkijoje yra nedaug. Pasak „Jedynkos“ (Vilniaus apygardos AK 1-osios brigados) veteranų, žygiai į lietuvių kaimus paprastai buvo brutalūs ir plėšikiški. Lietuvos ir Lenkijos šaltiniuose bei liudininčių pasakojimuose, kurie įamžinti Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio filme, minima dešimtys banditizmo ir lietuvių tautybės gyventojų sušaudymo atvejų. Kaip rašo A. Bubnys, lenkų partizanai, 1944 m. gegužės 31 d. įžengę į Gėliūnus (Vilniaus–Trakų aps. Gervėčių vls.), sumušė ten gyvenančius lietuvius: „Lenkai išsivedė iš namų Bronių Laurinavičių ir jį kankino – išsuko jam rankas, daužė galvą ir sulaužė šonkaulius. Adolfą Kuolaitį vienais apatiniais vaikė po visą kaimą, liepdami griūti ir keltis, visą laiką daužydami jį šautuvų buožėmis. Zenoną Urbanavičių, paguldytą ant suolo, daužė šautuvų buožėmis iki sąmonės netekimo. Taip pat šautuvų buožėmis stipriai sumušė Jurių

Laurinavičių, Feliksą Laurinavičių ir Heleną Janavičienę. Pastaroji turėjo penkių mėnesių kūdikį, kurį banditai išplėšė iš rankų ir kelis kartus smogė moteriai per veidą. Janavičienė buvo daužoma kumščiais tol, kol iš burnos pasipylė kraujas.“ Pirmojoje 1944 m. pusėje per operacijas lenkų suimti lietuvių belaisviai dažniausiai būdavo sušaudomi iškart arba nuvesti į mišką. 1944 m. pavasarį sparčiai daugėjo karo žiaurumų ir augo metų metus kaupta tarpusavio neapykanta. Lenkų ir lietuvių karas baigėsi tik užėjus sovietams.

Pasak lietuvių (1953 m. emigracijos duomenys), AK kareiviai, įžengę į Vilnių, galėjo sušaudyti 172 lietuvius. Šį skaičių reikėtų tikslinti. Trūkstant patikimų šaltinių, jis yra išpūstas. Lietuviai pateikia Vaitonių šeimos, gyvenusios Trakų gatvėje ir išžudytos lenkų karių, atvejį, taip pat minima Laucevičiaus pavardė. Anot A. Bubnio, lietuvių komunistai Antanas Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas jau liepos 12 d. informavo Maskvos centrinę būstinę apie „lenkų terorą“. Pasak Pranės Dundulienės, „vokiečiai traukėsi iš Vilniaus per Vingio parką. Banelio namo rūsyje Mickevičiaus gatvėje Nr. 21 (iki karo – [Tomo] Zano g.) slėpėsi žmonės. Liepos 12 d. atėjo ginkluotų AK vyrų būrys. „Lietuvių yra? – paklausė. – Moterų neliesiti.“ Tuo metu ten buvo gydytojas Irlakis, du studentai ir mano sesers vyras Obolėnas. Viena iš lenkių, to namo gyventojų, rodydama į mano sesers vyrą, pasakė: „Šito nelieskite, jis išgelbėjo mus nuo bado.“ Jį paleido, o kitus tris sušaudė. Ten juos užkasė. Tarp žudikų buvo sargas Saliukas. Jis irgi šaudė. Vėliau dalį jų pagavo, dalis išsibarstė pasikeitę pavardes į mūsiškes. Paskui nuėjau į [Lietuvos bolševikų] vykdomąjį komitetą. [Liepos 13 d.] rytą [apie 9 val.] buvo atsiųstas sunkvežimis su trimis karštais ir nuvežiau juos į Rasų kapines.“ Tuo tarpu S. Trepšys sakė: „Buvau Vilniuje. Jie žudė nekaltus žmones, moteris... Nudurdavo

durtuvais. Kai kuriuos lietuvius prie kino teatro Didžiojoje gatvėje išgelbėjo lenkai.“ Į lietuvių šaltinius verta atkreipti dėmesį. Neabejotina, kad karinės valdžios keitimosi laikotarpiu dideliame mieste būta žudynių, dešimtys savavališko susidorojimo ir kriminalinių žmogžudysčių atvejų. Lenkai dažniausiai kerštavo negausiems Vilniuje likusiems lietuviams. Jie buvo laikomi vokiečių sąjungininkais. Reikėtų dar prisiminti, kad netrukus po to lenkus užpuolė ir lietuvių komunistai kartu su NKVD.

Dėl šių įvykių iki šiol nevyksta lenkų ir lietuvių dialogas. Apie tai negalėjo būti kalbama Lietuvos sovietinės okupacijos ir vasiliniu Lenkijos Liaudies Respublikos laikotarpiu. Per dvidešimt nepriklausomybės metų abiejų valstybių istorikų tyrinėjimai buvo abipusiškai ignoruojami. Geranoriškumo trūkumas, šališkumas, provalstybiniai įsitikinimai, kalbos kliūtys kliudė diskutuoti. Būtina ištirti kiekvienos pirmiau minėtos žūties aplinkybes (bendradarbiavimas su okupantais, agentūra, kriminalinės žmogžudystės, kaimynų kerštas, bolševikų įvykdytos, bet lenkams priskiriamos žudynės, kitos priežastys). Kitaip visi įvykiai, tarp jų ir 1944 m. balandžio mėn. „Jurand“ brigados narių sušaudyto kun. Ambraziejaus Jakavonio byla, liks tik mitas. Vėlesniuose moksliniuose tyrimuose Romanas Korabas-Žebrykas marginalizavo lenkų ir lietuvių karo problemą ir apkaltino kitą pusę bendradarbiavus su vokiečiais. Buvę jo pavaldiniai pokalbiuose su šio straipsnio autoriumi papasakojo apie mažiausiai keliolikos lietuvių sunaikinimą, jų gyvenamųjų namų sudeginimą, plakimo rimbu bausmes ir apsirūpinimą maisto produktais lietuvių kaimuose. Kaltinant [lietuvių] saugumo policiją tarnavimu vokiečiams, taip pat reikia prisiminti, kad lenkai, turėdami apygardos komendantūros leidimą, taktiniais sumetimais bendradarbiavo su vokiečių saugumo

policija ir kontržvalgyba (politiniai tiriamieji pokalbiai, ginkluotės ir šaudmenų perėmimas, apsieitimas belaisviais ir suimtaisiais, akcijos prieš komunistus). Šie veiksmai naikinant sovietininkus ir ištraukiant iš kalėjimų savus žmones atitiko Lenkijos nacionalinius interesus. Baltarusijoje šios problemos, kurias neseniai priminė Eugeniuszas Mironowiczius, dar vis laukia tyrėjų.

„Vilnijos“ draugija, AK aukų klubas ir Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga 1995 m. išleido knygą „Armija Krajova Lietuvoje“. Jai pasirodžius, Lietuvos spaudoje buvo rašoma: „Daug medžiagos apie tragiškąjį Rytų Lietuvos laikotarpį pasirodė ir Lietuvos kaimyninėse šalyse. Deja, joje idealizuojama Vilniaus apygardos AK istorija. Išleistoje knygoje, remiantis gausia faktografinė medžiaga, įskaitant JAV Nacionalinio archyvo dokumentus, nurodomi AK Lietuvoje šaltiniai ir ideologija, jos veikla 1942–1944 m. Knygoje paskelbti dokumentų, liudijančių vokiečių okupacinės valdžios bendradarbiavimą su AK grupuotėmis [sic] ir užfiksavusių aukų laidotuves, atspaudai. Publikuojami daugybės liudininčių atsiminimai apie nukentėjusius asmenis, taip pat jau mirusio kunigo Jono Žvinio pasakojimas apie žudynes Dubingiuose. Be to, paskelbta mokslinių straipsnių, atsiminimų, dokumentų ir nuotraukų, patvirtinančių AK nusikaltimus žmonijai. Atskleisti įvairūs teroro ir nekaltų civilių gyventojų,

daugiausia lietuvių, žudynių motyvai ir rengimasis pasikėsinti į Lietuvos teritorinį vientisumą. Knygos leidėjai ketina darbą tęsti. Todėl jie kreipiasi su prašymu į asmenis, kurie galėtų papildyti informaciją apie AK veiklą Lietuvoje.“ Kaip 1989 m. rugsėjį sakė Antanas Tyla, „R. Korabas-Žebrykas atgailos nejaučia.“

Ne apie atgailą turėtų būti kalbama. Pirmiausia būtina tiek lenkams, tiek lietuviams tuos tragiškus įvykius išsamiai išnagrinėti ir tik tada juos vertinti. Lenkų ir lietuvių istorikai turėtų atlikti bendrus mokslinius tyrimus ir suderinti nuomones. Šiuo metu kiekviena konflikto šalis „tvirtai laikosi“ savo įvykių versijos. Tokia pozicija nepadeda išsiaiškinti ir suprasti abipusio požiūrio. Tai tik sustiprina „nepalenkiamų“ karių, kovojusių su priešiškos šalies „banditais“, mitą. Taip pat reikia pasakyti, kad dabar Lietuvoje gana nemažai žinoma apie AK karinę veiklą, nors viskas vaizduojama lyg kreivame veidrodyje, o lenkų istorinėje sąmonėje antisovietinis lietuvių pasipriešinimas, trukęs nuo 1944 m. vidurio iki šeštojo dešimtmečio pabaigos, beveik neegzistuoja. Verta pažvelgti į Vidurio Rytų Europos sovietinio užkariavimo panoramą platesniame nei nacionalinis kontekste, „iš už Degtiariovo kulkosvaidžio“. Tai padaryti padeda šiuo metu vykdomi Lenkijos tautinės atminties instituto ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro moksliniai darbai.

Pagrindinė literatūra

T. Balbus, „Akcia „X“, *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław, 2006.

T. Balbus, „Jurandowcy“. *Powstańcy wileńscy 1944. Historia i życie codzienne I. Brygady Wileńskie Armii Krajowej*, Wrocław, 2008.

T. Balbus, *O Polskę Wolną i Niezawisłą (1945–1948)*, Kraków–Wrocław, 2004.

W. Borodziejewicz, *Szósta Wileńska Brygada AK*, Warszawa, 1992.

A. Bubnys, „Litewski ruch oporu w latach 1942–1945: podobieństwa i różnice“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk, 2003, s. 76–80.

A. Bubnys, „Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko–litewskie na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944“, *Lithuania*, Nr. 1, 1991.

A. Bubnys, „NKGB i NKWD w walce z polskim podziemiem na Litwie (druga połowa 1944 r. – początek 1945 r.)“, *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach*

1942–1945. *Materiały z sesji naukowej w ISP PAN 30 XI 1996*, cz. 2, Warszawa, 1997.

A. Bubnys, „Stereotypy etniczne w polemice podziemia polskiego i litewskiego w latach 1942–1944”, *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniowska, V. Sirutavičius, Kraków, 1999.

A. Bubnys, „Walka NKGB–NKWD z polskim podziemiem na Litwie w drugiej połowie 1944 r. i na początku 1945 r.”, *Symposium historyczne „Rok 1944 na Wileńszczyźnie”*, Wilno 30 VI–1 VII 1994, Warszawa, 1996.

A. Chmielarz, „Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie”, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk, 2003, s. 21–27.

A. Chmielarz, „Likwidacja podziemia polskiego na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (lipiec 1944–lipiec 1945)”, in Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz, *Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa, 1997, s. 171–195.

W. Grabowski, *Delegatura Rządu na Kraj 1940–1945*, Warszawa, 1995.

R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin, 1991.

R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa, 1985.

K. Krajewski, „Armia Krajowa na ziemi nowogródzkiej Wileńszczyźnie”, *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa, 1996.

K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Łupaszka”, „Młot”, „Huzar”. *Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK (1944–1952)*, Warszawa, 2002.

K. Krajewski, T. Łabuszewski, P. Niwiński, *Brygady „Łupaszki”. 5 i 6 Brygada Wileńska AK w fotografii 1943–1952*, Warszawa, 2010.

S. Lewandowska, *Wilno 1921–1944. Czasy i ludzie*, Warszawa, 2009.

S. Lewandowska, *Wilno 1944–1945*, Warszawa, 2007.

S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa, 1999.

P. Niwiński, *Działania komunistycznego aparatu represji wobec środowisk kombatanatów wileńskiej AK 1945–1980*, Warszawa, 2009.

P. Niwiński, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń, 2000.

P. Niwiński, *Okręg Wileński w latach 1944–1948*, Warszawa, 1999.

D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń, 2003.

Rok 1944 na Wileńszczyźnie, red. J. Wołkownowski, Warszawa, 1996.

P. Rokicki, *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie 1943–1945*, Warszawa, 2003.

W. K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie. Wrzesień 1939–czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń, 2001.

W. K. Roman, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń, 2002.

Z. A. Siemaszko, „Wileńska AK a Niemcy”, *Zeszyty Historyczne*, 110, Paryż, 1994, s. 198–223.

Gauta 2012 10 02

Tomasz Balbus

THE ACTIVITY OF ARMY KRAJOVA VILNIUS DISTRICT PARTISAN BRIGADES

Summary

The article speaks about Army Krajova Vilnius district organisational structure, forms of armed fighting and various aspects of the daily life of Polish partisans. The chronological boundaries of the article are the beginning of 1944 (intensive development and surge of activity of Polish partisan squads) to July 1944 (Soviet return and

re-occupation). The author of the article used original AK documents, reports and memoirs of former Polish partisans. The article also examines such aspects of AK activity as systems of squad liaisons with district commanders, functioning of various underground services (intelligence, counterintelligence, medical assistance), armament,

uniforms, military training of Polish partisans, types of military actions, relations with the civilian population, and also Lithuanian–Polish relations during the years of Nazi occupation.

The author does not shy away from examining thorny aspects of Lithuanian–Polish relations. The squirmishes between armed Lithuanian police divisions and Polish partisans caused tensions in Lithuanian–Polish relations; innocent blood of Lithuanians and Poles was spilled. In the author's opinion, such a merciless war between Poles and Lithuanians seemed inevitable to both parties, but in fact it

was a waste of strength in the face of the approaching Soviet threat. Due to these events the Polish–Lithuanian dialogue continues to be difficult to this day.

Historical research performed by historians of both countries went mutually ignored. Lack of good will, partiality, and nationalistic convictions impeded discussions. In the opinion of the author, both Poles and Lithuanians must diligently examine those events and evaluate them only afterwards. Polish and Lithuanian historians should undertake joint scientific research and harmonise their opinions.